

Nemzetépítés, modernizáció és a „bekúszó kapitalizmus” Az államszocialista Kelet-Európa narratív mintázatai a National Geographic Magazine-ben

Az államszocialista Kelet-Európa és a Nyugat viszonyát a hidegháború második felében már nem a harcos ideológia és a teljes elzárkózás politikája, hanem a békés egymás mellett élés doktrínája és a szelektív kooperáció jellemezte. E külpolitikai irányultság sikere attól is függött, hogy az egyes nagyhatalmi blokkok polgárai milyen képet alakítanak ki egymásról. A National Geographic Magazine szerepe e tekintetben kiemelkedő, mivel a középosztálybeli amerikaiak tömegei számára jelentett tájékozódási forrást a világ országairól és népeiről. A magazin soha nem jelentetett meg annyi cikket Kelet-Európa társadalmairól, mint a hetvenes és a nyolcvanas években. Ezek a tudósítások olyan narratív sajátosságokkal rendelkeznek, amelyek a régióról szóló beszámolókból három mintázatot követnek: a hivatalos szocialista internacionalizmussal szemben a hagyományok és a nemzeti sajátosságok továbbélését; a társadalmi modernizáció sajátos, ám a nyugatitól eltérő mintáját; illetve a tervgazdálkodással szemben a kapitalizmus helyi szinten való kibontakozásának formáit. Tanulmányunk e mintázatok feltárására vállalkozik két évtized cikkanyagát vizsgálva. Ehhez a kritikai diskurzuselemzés elméleti kereteit és gyakorlati módszereit alkalmazzuk, bemutattva azokat a reprezentációs technikákat, amelyekkel a magazin a keleti blokk társadalmainak differenciált ábrázolására törekedett a domináns nyugati fejlődéstdiskurzus nézőpontjából.

1. Háttér

A felvilágosodás korszakától Kelet-Európa különleges pozíciót foglalt el a nyugati elképzelésekben, mint sajátos, átmeneti régió (Wolff 1994). Az elmúlt két és fél évszázadban Kelet-Európa nemcsak földrajzi átmenetet jelentett Kelet és Nyugat, hanem átmeneti fejlődési szakaszt is a „nyugati civilizáció” és a „keleti barbarizmus” között. A Kelet-Európa nyugati reprezentációjáról szóló irodalomban ezt a pozíciót rendszerint Edward Said (2000) *Orientalizmus* című művére utalva emlegetik: a Keletről szóló tudományos és populáris diskurzusok egymást átszöve olyan misztikus-fantasztikus képet hoztak létre, amely a civilizációs-kulturális különbség révén kelti fel és tartja fenn az érdeklődést a világ e tájai és népei iránt. Larry Wolff (1994), Milica Bakić-Hayden (1995) vagy David Kideckel (1996) a Said művében kifejtett diskurzustermelési mintákat azonosítja a Nyugat Kelet-Európáról szóló elbeszéléseiben is. Velük szemben Maria Todorova (2009) éppen a strukturális hasonlóságok elégtelenségére hívja fel a figyelmet.¹ Az az imaginárius gondolkodás, amely Kelet-Európát elmaradott, félig keleti régióként mutatta be, 1945 után komoly változáson ment keresztül. A kommunista hatalomátvételekkel Kelet-Európa betagozódott a kommunista univerzumba, a hidegháború logikája szerint Kelet-Európa a szovjetek uralta terület Nyugatról átjárhatatlan határát jelölte, főként az agresszív sztálini birodalomépítés korában. Bár a titói Jugoszlávia korán megcsillantotta a kommunizmus lokális változatainak lehetőségét, a budapesti és a prágai szovjet intervenciók jelezték a Szovjetunió elszántságát és ragaszkodását a keleti blokk egyben tartására.

1 A Balkán nyugati reprezentációjáról lásd még Jezernik (2003), Goldsworthy (2013) és Bideleux (2015).

A szovjet nagyhatalmi szándékot jelző Brezsnyev-doktrína mellett a hetvenes évek első felétől érzékelhető egy másik folyamat is, amely a kelet-európai államszocialista országok részleges nyitását eredményezte a Nyugat felé (Ouimet 2003, Crump 2014). A szovjet geostratégiai ideológiában Kelet-Európa úgy jelent meg, mint egyfajta puffer-övezet: a társadalomszervezési, tudományos és technológiai újítások így nem egyből a Szovjetunióba áramlottak be, veszélyeztetve a kommunista birodalmi központ politikai és társadalmi rendjét, hanem a kelet-európai államok és társadalmak „szűrőjén” keresztül (Kalmár 2014). Ez azt jelzi, hogy a szovjetek a nyugati nyitás kísérleti terepeként tartották számon a kelet-európai államszocialista országokat, legyen szó új mezőgazdasági eljárásokról, távközlési technológiák fejlesztéséről, nyugati filmekről vagy könnyűzenei irányzatokról (Autio-Sarasmo & Miklóssy 2011, Fainberg & Kalinovskij 2016). Ebben a részleges nyitásban nagy szerepet játszottak azok a tudósítások, amelyek a sajtó, a rádió, illetve a televízió útján próbáltak képet formálni az addig elzárt régióról a nyugati nyilvánosságban. A National Geographic Magazine (a továbbiakban NGM) ebben a folyamatban az egyik legnépszerűbb fórumnak számított, amely az amerikai középosztály által kedvelt, a tudományos tényfeltárást és a populáris magyarázatot elegyítő folyóiratnak számított.

E tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy feltérképezzük azokat a reprezentációs formákat, amelyek segítségével az NGM az államszocialista Kelet-Európa társadalmait mutatta be olvasóinak. Tanulmányunk Kelet-Európa társadalmaira fókuszál, a Balkántól a Balti-tengerig elnyúló földrajzi-történelmi régiót foglalja magában.² Az államszocialista Kelet-Európa reprezentációs formáinak tanulmányozása során összesen 18 olyan cikket vizsgáltunk, amely 1970 és 1990 között jelent meg a magazinban. Az egyes cikkek átlagosan 25–40 oldalnyi tudósítást foglalnak magukban, így a Kelet-Európáról szóló cikkek összesen 573 oldalnyi szöveget, képet és képaláírást tesznek ki. A régió iránti érdeklődés a vizsgált korszakban a legintenzívebb a magazin történetében, átlagosan egy hosszú cikk egy évnyi folyóiratfolyamban; sem a hetvenes évek előtt, sem 1991 után nem mutatható ki ilyen mértékű érdeklődés Kelet-Európa iránt. A vizsgált két évtizedben a régióból a legtöbb cikk Lengyelországról és a Német Demokratikus Köztársaságról, míg a három balkáni államról, Romániáról, Bulgáriáról és Albániáról mindössze egy-egy tudósítás jelent meg. Számszerűen négy-négy hosszabb cikk szól Lengyelországról és az NDK-ról (ez utóbbiak közül három Kelet-Berlinnel és a megosztott német várossal foglalkozik), háromszor fordul elő tudósítás Jugoszláviáról és a balti államokról, két-két szöveg szól Csehszlovákiáról (ebből az egyik csak a szlovák résszel foglalkozik) és Magyarországról, egy-egy pedig a már említett Albániáról, Bulgáriáról és Romániáról.³

Vizsgálódásunk során olyan narratív mintázatokat igyekeztünk feltárni, amelyek alapvetően befolyásolták az NGM államszocialista Kelet-Európáról szóló elbeszéléseit. Három nagyobb narratív mintázatot sikerült elkülönítenünk, amelyek konstitutív erővel bírnak az egyes országokról, vidékekről és társadalmakról szóló ismertetésekben: ezek 1. a nemzeti sajátosságok, 2. a nyugatitól nagyrészt eltérő modernizációs törekvések, valamint 3. a kapitalizmus csírájának megjelenése az államszocialista rend és társadalomszervezés hivatalos ideológiája mellett. Tanulmányunk a kvalitatív szempontú, kritikai diskurzuselemzés elméletét és módszereit alkalmazza (Fairclough 1995, 2014, van Dijk 2000, 2008, Weiss & Wodak 2003). Ez a diskurzuskutató irányzat arra törekszik, hogy a tudományosság, a média és a populáris közbeszéd kategóriáit, toposzait és narratív mintázatait a kvantitatív összegzésen túl tartalmi elemzésnek is alávesse. A kritikai diskurzuselemzés így a társadalmi diskurzusok vizsgálatával a közvetett és a közvetlen hatalmi törekvéseket, a hierarchiák felállításának tendenciáit és az elnyomás nyelvi formáit kívánja leleplezni. Központi problémája az egyes hatalmi csoportok uralmának kifejeződése, kizárólagossága és újratermelődése a politikai-társadalmi beszédben, feladata pedig az uralmi diskurzusstruktúrák és -stratégiák feltérképezése. Ez az elköteleződés csak részben jellemzi vizsgálódásunkat, amennyiben szövegünk arra kíván rámutatni, hogy az elemzett narratív mintázatok az államszocialista Kelet-Európa régióját a nyugati fejlődéseszmény egy köztes pontjára helyezik az olyan hagyományos, az ellenfogalmi struktúrákat kifejező regisztereken, mint a fejlett/alulfejlett, a modern/hagyományos, az ipari/mezőgazdasági, a szabad/elnyomott vagy éppen a civilizált/barbár dichotomikus szembeállításai. A hetvenes és a nyolcvanas években

2 Bár vizsgálódásunkból kimarad a Szovjetunióra vonatkozó íráskorok és képek reprezentációs gyakorlatának bemutatása, az 1991 után függetlenné vált balti államokról szóló cikkeket mégis beemeltük tanulmányunkba. E döntésünk részletesebb magyarázatot igényel. A magazin szerzőinek Kelet-Európa-képében hagyományos történelmi helyet foglalnak el a Baltikum népei. Am ennél is fontosabb, hogy az NGM is különálló nemzetekként mutatja be a térség népeit, például az észteket. A Szovjetunió szétesése után a balti államok külön nemzetekként, az orosz hatalmi szférán kívül kezdtek meg európai uniós csatlakozási folyamatukat.

3 A történelmi ténytudás kedvéért hozzá kell tennünk, hogy a Szovjetunióról ebben a korszakban összesen 17 cikk jelent meg az NGM-ben. Ezek azonban csak érintőlegesen foglalkoznak politikai és társadalmi témákkal.

a National Geographic tudósításai Kelet-Európát mint elkülönülő kulturális régiót jelölték ki, újra felfedezve egy „köztes Európát”. Ezzel a magazin írásai meghatározták a „köztes Európa” helyét a „kelet-nyugati emelkedőn”, ahogy Melegh Attila (2006) nevezte a nyugati liberális-humanitárius utópia globális nézőpontját. Tanulmányunkban elsősorban az államszocialista Kelet-Európáról alkotott képeket, „pillanatfelvételeket” elemezzük, amelyek alkalmasak arra, hogy a folyóirat reprezentációs céljainak megfelelő benyomást alakítsanak ki. Másodsorban hangsúlyt helyezünk a folyóirat cikkeinek történetmesélési stílusára, a szerzők személyes diszpozícióira: a szóra birt helyiek általában olyan történetekkel, benyomásokkal vagy viccekkel állnak elő, amelyek nagyban árnyalják az államszocialista ideológia doktrínáit vagy egyenesen ellentmondanak azoknak. Mindezek előtt azonban röviden ki kell térnünk az NGM amerikai társadalomban való beágyazottságára, a szerkesztési elvek és gyakorlatok változásaira, illetve a folyóirat reprezentációs stratégiáira.

2. Az amerikai középosztály és a „másik” kultúrája

Linda Steet, a National Geographic évszázados reprezentációs mintáiról szóló kötet szerzője a magazin amerikai kulturális életben betöltött szerepéről ezt írja:

„A National Geographic amerikai kulturális ikon és ismeretterjesztő folyóirat, amely 1888-as alapításától kezdve folyamatosan osztályozza és katalogizálja a föld népeit. Több, mint tíz millió előfizetővel a National Geographic a harmadik legolvasottabb magazin a Tv Guide és a Reader’s Digest után. A populáris folyóiratoktól szokatlan ismeretterjesztő szerepe kialakításával a National Geographic magazin az iskolai, a köz- és a magánkönyvtárak kötelező darabja volt szerte az országban” (Steet 2000: 2).

1988-ban a magazin indulásának századik évfordulóját követően írások tömege jelent meg, amelyek kritikai szempontból közelítettek a magazin reprezentációs eljárásainak évszázados történetéhez. Addigra a magazin már „nemzeti márkává” vált, csakúgy, mint a Coca-Cola, a McDonald’s vagy a Hershey’s logója, amelyet a *yellow border* fogalommal írnak le, és az egyik legismertebb a világon. Ugyanakkor a földrajzi magazin és az amerikai küldetésstudat kapcsolata jóval régebből datálható, a 19. század végétől kezdődően. A korai cikkekben a társadalmi evolúció klasszikus elméletét alkalmazták, amely a századfordulóra vált uralkodóvá. A földrajzi kutatások professzionalizálódásához igazodva a National Geographic távoli helyek és kultúrák tudományos feltárásának népszerűsítését és eredményeinek minél szélesebb körű megismertetését tűzte ki célul.⁴ A társadalmi evolúció eszméjét magának vallva a magazin már az 1890-es években belekeveredett első „imperialista kalandjába” (Lutz & Collins 1993: 16). Julie Tuason az Egyesült Államok által megszerzett Fülöp-szigetek korabeli reprezentációs eljárásairól szóló tanulmányában a tudósítások politikai jellegére hívja fel a figyelmet. A korabeli reprezentációs eljárás ezek szerint: „Nagyon érdekes rálátást kínál a földrajz mint szakma felemelkedésének és az Egyesült Államok tengerentúli terjeszkedésének összefüggéséről” (Tuason 1999: 34). A katonai-kereskedelmi terjeszkedés és a magazin szerkesztői elveinek érvényesítése így kéz a kézben járt a National Geographic első három évtizedében. A már idézett Tuason ezt a kulturális-politikai befolyásszerzés gyakorlataként írja le, mint

„...a váltást [...] a közvetlen gazdasági kizsákmányolásról [...] egy frázisszerű szólalomokkal igazolni vágyó, ugyanakkor az erkölcsi felelősségre és a »tudományos« fejlődés látszólagos objektivitására támaszkodó amerikai hatalomgyakorlást” (Tuason 1999: 34).

4 Tamar Y. Rothenberg (2007) *Presenting America's World* című kötete annak jár utána, hogy a National Geographic Society első 50 évében miként igyekeztek bemutatni az Egyesült Államoktól távol eső helyeket és kultúrákat. A magazinról szóló első monográfiák egyikében, a *National Geographic: Behind America's Lens on the World*ben pedig Howard S. Abramson (1987) a folyóirat által kifejtett politikai befolyás jellegét boncolgatja.

A kulturális evolúció eszméje az első világháború idején indult hanyatlásnak. Ettől kezdve a magazin inkább a relativista, kulturálisan semleges irányvonalat választotta. A két világháború között ez a semlegesség újabb problémákhoz és ellentmondásokhoz vezetett. A legismertebb példával az a vita szolgál, amely John Patric fasiszta Olaszországról szóló, az 1937. márciusi számban megjelent írása körül kerekedett (Patric 1937). Sokak szerint a cikk túlzott szimpátiával viszonyult Mussolini diktatori kormányzatához és birodalmi eszméihez. Az újabb háború azonban új fordulópontot jelentett a magazin életében. A háború frontjain folyó harcok folytatódásával a National Geographic Társaság minden kapacitását az amerikai hadsereg és a háborús propaganda szolgálatába állította. Catherine Lutz és Jane Collins (1993) megjegyzi, hogy a magazin a háborús években valóságos nemzeti intézménnyé vált.⁵ Ez a tendencia a hidegháború válságos éveiben is folytatódott. A magazin reprezentációs mintái szerint az Egyesült Államok és hadserege a jó szándékú hatalmat testesítette meg, míg a kommunista blokkot a veszélyt hordozó és áthatolhatatlan „másik”-ként ábrázolták. 1945 és 1950 között nem is született beszámoló a Szovjetunióról és a kommunista államokról, 1950 és 1976 között pedig csak néhány írás jelent meg a kommunista Kínáról.

A gyarmatok felszabadulása és a hidegháborús enyhülés, főként pedig a vietnámi háború időszakában a kritikai attitűddel rendelkező aktivista típusú újságírás és fényképezés kerekedett felül. Mialatt azonban az előfizetők száma kétmillióról 7,2 millióra nőtt, a magazin példányszáma pedig megháromszorozódott az 1957 és 1971 közötti időszakban (Lutz & Collins 1993), újabb viharos viták következtek a magazin szerkesztőségében. „Vietnám után a National Geographic nem szemlélhette tovább boldog tudatlansággal a világ eseményeit” – foglalta össze a kilencvenes években Jessamyn Neuhaus (1997: 3). Megszaporodtak az aktuális hatalommal szemben kritikai hangvételű írások, így az olyan cikkek, amelyek Kubáról, a Harlemről, a kanadai francia szeparatista mozgalomról, a dél-afrikai apartheid rezsimről szóltak. Az objektivitás és a politikai elköteleződés kilengései okozta szerkesztőségi vitákat az 1977-es kiegyensúlyozó szerkesztőségi elvek bevezetése oldotta fel. Az új szerkesztői irányvonal megkívánta a magazin tudományos jellegének részrehajlás nélküli fenntartását, amely depolitizált leíró módszert írt elő a népek és kultúrák bemutatása során.

Bár azt gondolnánk, hogy az egyes cikkekhez prezentált fotóanyagok csupán kiegészítésként, szemléltető eszközként szerepelnek a szövegek mellett, az NGM fotói önmagukban is egy reprezentációs mintát jeleznek. A magazinnak dolgozó fotósok az újságírókhoz hasonlóan szigorú szabályokat követtek. Egyrészt a fotóanyag a népek és a kultúrák közötti különbségeket igyekezett hangsúlyozni, amerikai perspektívából. Másrészt létezett egy bevett munkamegosztás az újságíró, a fotós és a képszerkesztő között. Általában az újságíró és a fotográfus együtt utazott a kiválasztott országba, területre, míg a képszerkesztő felelőssége elsősorban a képanyag kiválasztása és a cikk látványának megtervezése volt. A képszerkesztő csak néhány fotót választott ki gyakran több ezer közül, és döntő szerepet vállalt a vizuális reprezentáció megalkotásában. A kiválasztott fotók stílusa általában félúton található a fotóművészet és a társadalmi elkötelezettségű fotózszurnalizmus között. A képanyag a mindennapi élet mozzanatait, időtlen témákat jelenít meg a nagy történeti eseményekkel szemben. Összefoglalva az NGM vizuális irányelvét, a magazin elsődleges célja a politikai semlegesség és az egyes nagy vitákat kiváltó társadalmi ellentétekkel szembeni tartózkodó attitűd volt. A képek így idealizálják a nem nyugati világot, kiemelve annak egzotikus, természetközeli jellegét, és beágyazva mindezt egy egységes történeti fejlődésnarratívába.

A tudományt szórakoztató formában tálaló magazinként az NGM a „másik” világot elsősorban szellemi foglalkozású, középosztálybeli előfizetőknek és olvasóknak igyekezett bemutatni. Annak ellenére, hogy a kiadás időközben nemzetközivé vált, a különböző nyelvű kiadások egyre szaporodó számát maga után vonva, a magazin írásaiban az eltávolító metódus egyértelmű nyomaira akadhatunk, amely a közép- és a felső-középosztálynak kínált érdekfeszítő témákat. Ez a mechanizmus még az Egyesült Államokon belül is működött. David R. Jansson az amerikai Dél reprezentációjáról szóló cikkében ezt a jelenséget „belső orientalizmusnak” nevezi (Jansson 2003: 351). Jansson szerint:

5 Catherine Lutz és Jane Collins (1993) *Reading National Geographic* című kötete a magazin vizuális reprezentációs praxisaiba vezeti be az olvasót, feltárva a fotografikus tudósítások mögötti politikai meggyőződéseket. A kötet szerzői elsősorban a természetes közösségek és a harmadik világbeli társadalmak reprezentációs mintáit mutatják be. Hasonló céllal íródott Stephanie Hawkins (2010) *American Iconographic* című kötete is.

„Az amerikai Délről olyan régió portréját rajzolva meg, amely a szegregáció, az intolerancia, a rasszizmus és a szegénység örökségét hordozza magán, a National Geographic térbeli választóvonalat húzott, amely mindezeket a társadalmi visszasságokat mint déli problémákat jeleníti meg” (Jansson 2003: 366).

Jansson az orientalizmus elméleti fogalmának felemlítésével az elkülönülő kultúrák strukturális különbségére és imaginárius voltára helyezi a hangsúlyt. Amellett, hogy az eltérő társadalmakat és kultúrákat – ahogy Lutz és Collins (1993) megjegyzi – kényelmes középosztálybeli perspektívából tállják, az NGM kényesen ügyel a „másiktól” való távolság fenntartására is. A „másik” kifinomult távortartása azt a célt szolgálja, hogy ezek a kultúrák az amerikai középosztályos identitás számára is felfoghatóak és feldolgozhatóak legyenek. Jansson (2003: 366) nézőpontja szerint a National Geographic Magazine-ben „a Dél mint elkülönült vagy különálló jelenik meg, ezzel a belső orientalizmus egyúttal kisöpri a nemkívánatos jelenségeket a nemzeti identitásból”. Az Egyesült Államoktól távoli vidékeken a belső orientalizmus jelző nélküli orientalizmussá alakul át. Steet az arab világ reprezentációjáról írt könyvében a „populáris orientalizmus” fogalmát vezeti be, és a következő konklúzióra jut:

„Mint a vászonra festett mestermű, évtizedről évtizedre ugyanazt az esztétikai reakciót váltja ki; ez az az orientalizmus, amely szövegeiben és látványvilágában konstruálja meg az arab világot az amerikai populáris kultúra és iskolai oktatás számára immár egy évszázada, amióta a National Geographic létezik” (Steet 2000: 155).

De felmerül a kérdés, hogy milyen reprezentációs formát használ, milyen ideológiát követ az amerikai középosztály tájékozódásának forrása Kelet-Európával, vagyis egy olyan területtel kapcsolatban, amelyre mintegy két és fél évszázada átmeneti régióként tekintenek. Ezekről a formákról, toposzokról és ideológiákról lesz szó a következőkben.

3. A populáris antropológia toposzai: a nemzetek, a modernizáció és a „bekúszó kapitalizmus”

A National Geographic azzal kapcsolatos szándéka, hogy Kelet-Európát különböző nemzetek és kultúrák csoportjaként mutassa be, azt eredményezte, hogy a folyóirat kritika helyett arra törekedett, hogy felfedezze a vasfüggöny mögötti országok hétköznapijainak apró részleteit, amelyek a hidegháború első két évtizedében rejtve maradtak az amerikai olvasók előtt.

A Kelet-Európáról szóló cikkeket olvasva három visszatérő téma és jellemző minta emelkedik ki a szövegek és a fotók áradatából. Először is kimutathatók azok a jellegzetes szándékok, amelyek arra irányultak, hogy felfedjék a nemzeti jellemzőket és megalapozzák az identitásokat a kulturális sajátosságok történeti kontextusba emelésén és folklorizációján keresztül. Másodsor: az általunk vizsgált cikkek erőteljesen törekedtek arra, hogy kimutassák a modern életforma jellemzőit a „létező szocializmuson” belül. A különböző iparosítással kapcsolatos terek bemutatása mellett a cikkek szerzői oly módon értelmezik a közlekedés, az éjszakai élet, illetve az ifjúsági kultúra modern formáinak jelenlétét, mint a modern ipari társadalmak felé való továbblépés jeleit. Harmadsor: az NGM általunk vizsgált szövegei azokat a társadalmi és gazdasági struktúrákat igyekeztek láttatni, amelyeket a hivatalos kommunista propaganda el akart rejtteni; ilyenek voltak a tervutasításos rendszer mellett a hetvenes évektől kialakuló kvázi-kapitalista vállalkozói és kiskereskedelmi hálózatok és az ezekhez kötődő társadalmi rétegek, csoportok.

3.1. Nemzetépítés

A nemzetépítés jellegzetes minta arra, hogy a lap „felfedje” a kelet-európai államszocialista társadalmak „valódi” nemzeti jellemzőit, szemben a rezsimek hivatalos kommunista ideológiájával és „proletár internacionalizmusra” való hivatkozásával. Az egyik legjellemzőbb módja ennek a jellemzési módnak a historizálás, amelynek során a szerzők átfogó igényű történeti háttérrel alkotnak a cikkek kontextusaként.

Az egyes országokról szóló tudósítások ezért általában egy történeti bevezetővel kezdődnek. Például megemlítik, hogy a kelet-európai embereknek romantikus módon előadott történeteik vannak a nemzeti ébredés időszakáról. AZ NGM cikkeiben gyakran esik szó Kelet-Európa romantizált és nemzetiesített törvényen kívüli hőseiről, mint a montenegrói hegyi banditák, Juraj Jánosik, Rákóczi egykori kuruca, később a szlovákok Robin Hoodja, illetve antihőseiről, mint a vérszomjas Drakula grófként ismert havasalföldi vajda, Vlad Tepes. Kelet-Európa olyan régió, ahol olyan birodalmak uralkodtak, mint Németország, Habsburg-Ausztria, Oroszország vagy az oszmán törökök, és ahol a szuverén nemzetállamok megteremtésére irányuló törekvések gyakran kudarcba fulladtak, mint a török elleni felszabadító háborúk a balkáni országokban, a német és az orosz imperializmus ambícióinak kiszolgáltatott Lengyelországban, a Habsburg politikával szembeni cseh vagy magyar ellenállási törekvések esetében. A romantizált nemzeti mítoszokra építő történeti kontextualizációnak köszönhetően a két háború közötti időszak, illetve a második világháború alatti náci megszállás elbeszélései is személyes történeteken és tapasztalatokon keresztül jelenítik meg a régiót.

A tankönyvek és a történelmi tények helyett a hiteles források szerepét a helyiek elbeszélései veszik át, az újságírókat kalauzoló helyi vezetők, vidéki parasztok, városi maszekok elbeszéléseiből és természetesen családi történetek mozaikjaiból áll össze a cikkek történeti narratívája. A kései hetvenes évektől találkozhatunk azonban néhány kivétellel is a magazinban. A reformtörekvések bukását és a társadalmi tiltakozást – mint Csehszlovákiában a Husák-érában vagy Jaruzelski Lengyelországában – említő riportok kevésbé szenvedélyes hangon fogalmazzak. A történeti bevezetők és a különféle történetek központi eleme szinte minden esetben a nemzeti identitást meghatározó fontos eseményekhez, illetve az agrártársadalmakból a félig-meddig modernizálódott társadalmak felé való átmenethez kötődik.

A nemzetépítés narratívájának következő fontos elemei a hagyományos értékek túléléséhez és a modernizációközpontú kommunista rezsim alatti életmódokhoz kapcsolódnak. Ezzel kapcsolatban nem csupán generációs törést jeleznek a cikkek, hanem a folklórból származó elemeket és a tradicionálisan a vidékkel társított értékeket is. A vidéken, falusi környezetben élők vallásossága, népművészete vagy a tervgazdaság mögött megbúvó hagyományos szakmák és termelési struktúrák, illetve a nem hivatalos piaci viszonyok sajátosságai jelentik az effajta folklorizáció tipikus eseteit. A folklorisztikus szokások és viselkedési minták forrását mindig vidéken élő emberek szolgáltatják, akik gyakran megosztják a cikkek szerzőivel (ön)íroniával ábrázolt hiteiket. A beszélgetések gyakran a nemzeti karakterről szóló történetekbe torkollnak, amelyek meghatározzák az ott élők gondolkodását és viszonyát más nemzetekhez és kultúrákhoz.

Lássunk néhány példát a nemzeti sajátosságokkal kapcsolatos elképzelésekre a magazin munkatársai által meginterjúvolt helyiektől. Helmut Wegwerth, a Zeuge und Wegwerth KG igazgatója szerint például a német szellem volt a kelet-németországi gazdasági fellendülés legfőbb ösztönző ereje:

„A fellendülés a német gondolkodásmódnak és a német szellem elpusztíthatatlan derűlátásnak tulajdonítható. Sokféle kormányzattal éltünk együtt, de az érdemek egyetlen fokmérőjének mindig a teljesítmény számított” (Sochurek 1970: 29).

A nemzeti sajátosságok még ennél is fontosabbnak számítottak egy olyan föderatív állam esetében, mint Jugoszlávia. Ahogyan egy szerb újságíró 1970-ben kifejtette:

„Mi mind szlávok vagyunk, akiket az idő és a hely alakított. A macedónok a szívük mélyén költők. A montenegróiak jobb harcosok, mint munkások. A bosnyákok és a hercegovácok makacsabbak.» És a szerbek? »Óh!« – kiáltott fel ez a szerb meglepetten. »Mi forrófejűek, nyersek és acsarkodók vagyunk. Mindig a szomszédaink ügyeibe ütjük az orrunkat. Üvöltözünk, átkozódunk és tréfálkozunk, a velünk szemben kritikusak pedig faragatlanoknak tartanak minket« (Jordan 1970: 597).

1990 körül, tíz évvel Tito halála után ezek a különbségek lényegében atavisztikus formájukban tértek vissza:

„Sokkal azelőtt, hogy egy ország lett volna, a Jugoszláviaként ismert vidék törzsi vérbosszúiról volt hírhedt. Most, amikor az ország azért küzd, hogy levesse magáról az egypártrendszer kényszerzubonyát, az itt élő számtalan etnikai csoportnak is küzdenie kell, hogy feloldja az ősi ellentéteket” (Danforth 1990: 92).

Nem olyan messze a Balkántól is találkozhatunk olyan nemzetekkel, amelyeknek meglehetősen határozott képzeteik vannak a saját nemzeti karakterükről. Rábai Miklós, egy magyar néptáncsoport vezetője a következőképpen írja le a magyarokat: „Hirtelen természetűek vagyunk – szalmalánglelkű nép. [...] Kicsik vagyunk, mint a bors, de erősek” (McDowell 1971: 479). A „Remény tavasza Lengyelországban” című cikk szerzője, Peter T. White pedig így nyilatkozott: „Hallottam, hogy a lengyelek mennyire szeretnek túlozni, hajlamosak a szélsőségekre, úgy szavakban, mint tetteikben” (White 1972: 467).

A szöveges elbeszélésekhez hasonlóan a hagyományos és a modern kettőssége a fotókon is megjelenik. Ennek az elválasztásnak az értelmében a folklór élő hagyományához, a romantizált nemzeti történelmekhez és a kelet-európai emberek „nemzeti karakteréhez” kapcsolódó jelek és szimbólumok a dichotómia egyik pólusát jelentik. Az idealizálás folyamatában fontos szerepük van a hagyományos életmódoknak, szakmáknak és mezőgazdasági technikáknak is. A fotók oly módon szemléltetik a rurális közösségeket, hogy naturalizálják tagjaik mindennapi életét.

3.2. Modernizáció

Az államszocialista nagyvárosi élet és a vidék közötti különbség, azaz a modernizáció elbeszélése jelenti a második reprezentációs mintát. A modernizációt illetően a lap a 20. század második felének változásait oly módon vette figyelembe, ahogyan a nyugati társadalomtudományok uralkodó paradigmái leírták azokat: a generációs szakadék, a város és a vidék szembenállása, a fiatalok nagyvárosokba vándorlása. Ugyanakkor az államszocialista modernizáció sajátos vonásai is megjelennek a lapban. Az államszocialista modernizációt lehetséges volt azoknak a változásoknak a viszonylatában értelmezni, amelyek az államszocializmus előtti, kvázi feudális struktúráktól a modern ipari társadalmakig íveltek. Ezen a ponton a társadalmi egyenlőség került a középpontba, amelyet a lap egyfajta kelet-európai államszocialista jóléti társadalomként jelenített meg az amerikai olvasók előtt. Ez olyan ingyenes állami szolgáltatások meglétének hangsúlyozását jelentette, mint az oktatás vagy az egészségügyi ellátórendszer, valamint azt, hogy tartósan alacsonyok az árak, szemben a nyugati gazdaságok változó árszintjével.

Mindent egybevetve a cikkek szerzői gyakran idealizálták a posztstálinista államszocialista rendszerek modernizációs folyamatait. Ennek legjellemzőbb formája – gyakran a nyugati piacgazdaságokkal szembeállítva – a műveltség szintjének növekedését a demokratikus felsőoktatási politikával kapcsolta össze. Mindazonáltal ugyanezek a szerzők nem felejtették el megemlíteni az államszocialista jólétért fizetett árat sem, így az ifjúság kommunista szervezeteken (az úttörőmozgalmon és egyéb államszocialista ifjúsági szervezeteken, például az FDJ-n) keresztül történő politizációját és mobilizációját, valamint a hivatalos államszocialista ideológia politikai rítusaiban való részvétel kötelezettségét. A mindennapi élet harmadik eleme egy államszocialista társadalomban a politikai

részvételt foglalta magában. A politikai élet két pólusa: az erőteljesen mobilizált tömegtársadalom és ezzel szemben a hétköznapi élet apolitikus terei (az utcák, a kocsmák, a nem politikai ünnepek, az éjszakai élet, a koncertek, a városi életképek stb.) is megjelennek a magazin fotóin.

Több példát is hozhatunk ennek a modernizációs narratívának a működésére. Nagy teret szentelnek az NGM cikkei a kelet-európai nagyvárosok bemutatásának, mind a képanyagot, mind a szövegeket tekintve. A kelet-európai nagyvárosok (mint Budapest, Kelet-Berlin vagy Belgrád) a nyugat-európai metropoliszokhoz hasonlóan tűntek föl, zsúfolásig telt utcákkal, színes éjszakai élettel, ahogyan 1970-ben a jugoszláv főváros kapcsán is megjegyzik: „Az igazat megvallva Belgrád a remény erőteljes, kakofón, nyugati kultúrával átítatott zenéjét zengi” (Jordan 1970: 596).

Egy másik kelet-európai fővárost hasonlóan élettelinek mutat be egy Magyarországról szóló cikk szerzője, miután Budapestre érkezett egy fárasztó kenutúra után: „Minden szálloda tele volt, amikor Budapestre érkeztem, és én örültem ennek” (Edwards 1977: 472). Épp az államszocialista rezsim bukásának éveiben találtak rá a magazin újságírói a számukra kezdetben szokatlan, ám a nyugati kultúra egyes elemeinek felismerése után mégis ismerősnek tűnő helyszínekre, mint a balti régió: „A többi balti városhoz hasonlóan Riga is a rockzene iránt rajongó ifjúsággal és művészeti színtérral büszkélkedik, amely az 1960-as évek Amerikájára emlékeztet” (Vesilind 1990: 21). A szerzők szerint ezekben a városokban a nyugati jellegű nagyvárosi élet a modern háztartási eszközökhöz való hozzáféréssel egészül ki közel mindenki számára: „Majd minden családnak van hűtőszekrénye, mosógépe és televíziója, minden harmadiknak autója” (Momatiuk 1987: 127). Mindazonáltal ezt az életszínvonalat nem adják ingyen a kommunista társadalmakban: a jólét kulcsa a munka és a munka lehetőségét biztosító államszocializmus. Ahogyan egy albán paraszt nyilatkozta: „Manapság Enver Hodzsának köszönhetően jól élünk” (Biber 1980: 545). A bolgár farmerek hasonlóan gondolkodtak: „Senki sem marad szegény, ha dolgozni kezd” (Gibbons 1980: 104). A magasan iparosodott szocialista társadalmakban a munkások is hangsúlyozzák a munka kiemelkedő fontosságát. Amikor egy munkást 1970-ben Drezdában a sztrájkok hiányáról kérdeztek, azt a felelte, hogy a náci uralom kezdete óta nincsenek sztrájkok, ugyanakkor a náci elnyomás és az államszocializmus jelene közötti különbség nyilvánvaló: „Most saját magunkért dolgozunk” (Putman 1974: 322).

Végül számtalan példát hozhatunk az újságcikkekben a modern államszocialista társadalom felépítését célul kitűző ideológia kapcsán is. A hetvenes évek közepén az NDK-ban a szerző fiatal idegenvezetője azzal indokolja, hogy 1961-ben elhagyták a Nyugatot, hogy: „Egy új és igazságos társadalom felépítésében segítünk” (Putman 1974: 298). Egy másik helyi vezető, Jürgen, akit az utazási iroda rendelt ki az újságírók mellé, már kevésbé naiv véleményt fogalmazott meg az államszocializmus valóságáról:

„Megtanultunk alkalmazkodni, az életet olyan kellemessé tenni, amennyire számunkra csak lehetséges. Rejlik valami büszkeség abban a teljesítményben, amikor csak végtelennek tűnő nehézségek árán vagy képes elérni valamit, ha a semmiből kezded újra, és ez büszkeséggel tölt el. Ez a megélhetést nemcsak lehetségessé teszi, hanem minden fáradságot megér” (Sochurek 1970: 13).

A fotók az államszocialista termelési módokat és a modernizáció keleti alternatíváit mindenekelőtt a szövetkezetekben zajló kollektív mezőgazdasági munka és a nehézipar kettősségével szemléltetik, és igyekeznek megjeleníteni a munkások megpróbáltatásainak, a nagyfokú környezetszennyezésnek és a modern szocialista építészetnek a nyomait is. A hagyományos életformák és a modernizáció nemegyszer ugyanazon fotó kompozícióján belül jelenik meg, felhívva a figyelmet az ellentmondásokra: a Poprád városáról készült fotón például a lakótelepek és a modern üzemek előterében gabonaföldek, míg a háttérben a Magas-Tátra hegyláncai láthatók.

3.3. A „bekúszó kapitalizmus” szelleme

A harmadik nagyobb mintázat a tervutasításos gazdaság marxista-leninista doktrínái alatt megbúvó gazdasági étellel van kapcsolatban, ez az úgynevezett „bekúszó kapitalizmus”,⁶ amely a magántulajdonosok hálózatára, a korlátozott piacokra és a nem hivatalos fogyasztásra utal, ellentétként az állami-kollektív tulajdonlásnak és termelésnek, valamint az államszocialista munkaerőkölcsnek.

A kommunista tervgazdaságokkal kapcsolatos tapasztalatokkal szemben a magazin szerzői érdeklődve figyeltek fel a kapitalizmusnak az államilag irányított gazdaság alatt megjelenő előjeleire, tüneteire. A termelés mesterségesen kialakított formái helyett a helyi vállalkozások szórványosan előforduló hálózata mint a kapitalizmus organikus formája jelent meg. A kapitalizmusnak ez a természetes alakja mélyen beágyazódott a hagyományos közösségek életmódjába és társadalmi struktúráiba, míg más formái inkább a posztsztálinista szocializmusok kispolgári devianciáival álltak kapcsolatban.

A nyugati értelemben vett kapitalizmushoz legközelebb álló országgént Jugoszláviát mutatták be. A vállalkozások nyugati formáira hivatkozva az egyik cikk szerzője a jugoszláv gazdaságot így írja le: „Miót elkészíttem a vendéglátómtól, és elindultam, úton-útfélen akaratlanul is számos kapitalistába botlottam” (Jordan 1970: 607). „A jugoszláv kommunizmus égisze alatt az állami üzletek dolgozói felelősek az eredményes gazdálkodásért – a profit számít a siker mércéjének” (Hodgson 1974: 667). A kapitalizmus itt a hatékony munkát ösztönző tényezőként jelenik meg, mint a romániai Codlea szövetkezet esetében, ahol ha a gazdák többet termelnek, „többet keresnek” (Ellis 1975: 712). Más országokban a kapitalizmus az államszocialista gazdasági struktúra más szektoraiban is megjelenik.

Egy másik cikkben, amely arról szól, hogy a szerző nyugatról keletre, a Dunán lefelé hajózva kereste fel Belgrádot, rögtön a jugoszláv államszocializmus közties helyzete jutott eszébe:

„Ahogyan végigsétáltunk a modern rakparton, emlékeztetett arra, hogy Belgrád középúton fekszik Regensburg és a Duna-delta között – épp mint Jugoszlávia valahol Kelet és Nyugat között, a szocializmus és a szabad vállalkozás vegyületeként” (Edwards 1977: 474).

Azt is örömmel vette tudomásul, hogy „Budapestben minden szálloda megtelt” (Edwards 1977: 472). Ez megváltoztatta a szürke és szomorú kelet-európai fővárosokról alkotott véleményét is. Magyarország szerinte nem csupán egy érdekes hely, ahol a turista kedvére kószálhat, de Jugoszláviával együtt a Nyugatról érkező szabad vállalkozás szellemének kapuja is. Egy 1983-as, Magyarországról szóló tudósításban a szerző ismét az államszocialista formák felől a kapitalisták felé ívelő átmenettel kapcsolatban tett észrevételeket:

„Magyarországon új és minden eddigtil különböző folyamatok vannak kibontakozóban, amelyekben az egyéni vállalkozás nem pusztán engedélyezett, de ösztönzik is, ahol az üzemek vezetőit arra képezték ki és utasították, hogy önálló döntéseket hozzanak a profitot szem előtt tartva, ahelyett, hogy egy központi tervet tartanának szem előtt” (Putman 1983: 225)

6 A „bekúszó kapitalizmus” (*creeping capitalism*) kifejezés először az ötvenes évek elején jelent meg a „bekúszó szocializmusra” adott válaszul, abban az időben, amikor az amerikai antikommunizmus a tetőfokára hágott. A posztsztálinista Szovjetunió nem hivatalos szabadpiaci tendenciáiról írva Paul Wohl, egy német disszidens újságíró használta a fogalmat az egyik újságcikke címében (lásd Wohl 1955). A fogalom azt követően terjedt el széles körben az amerikai és a brit újságírásban, hogy a Forbes magazin ezzel a kifejezéssel jelölte a piacosítás azon új formáit, amelyek a hetvenes évek elejétől jelentek meg Amerikában. Egy amerikai és szovjet közgazdászok által végzett kutatás, amely a TIME-ban jelent meg 1990-ben, a címében is utalt a fogalomra és az abban rejlő teleologikus jelentéstartalomra: „Creeping Capitalism, on the Preparedness of the Russians for Free Market Regulations.”

Miközben az IBUSZ, a nemzeti utazási ügynökség a turizmushoz kapcsolódó vállalkozások tanácsadó szerveként is működött, különösen a Balatonnál, Lengyelországban a mezőgazdaság majdhogynem magántulajdonra épült, és déli területei szintén ösztönzést jelentettek a kapitalizmus felé mutató tendenciáknak: „Noha a kommunista kormányzat nem bátorítja a szabad vállalkozást, az virágzik” (Momiatiuk & Eastcott 1981: 114).

Nem csupán a termelés formái utaltak a nyugati típusú társadalmi-gazdasági folyamatokra, hanem az újságírók által a mindennapi életben megtapasztalt fogyasztási szokások is. Budapest és Belgrád éjszakai életén túl a konzumerizmus és a nyugatias életstílus minden kelet-európai országot meghódított a bolgár tengerparttól Kelet-Berlin kocsmáig és bárjaiig. Még Csehszlovákiában is, ahol a legelnyomóbb kommunista rendszerek egyike működött 1968 után, az egyének szórakozási szokásai győzelmet arattak a politikai mozgósítás fölött:

„Megkérdeztem egy fiatalembert arról, hogy a közös megemlékezést miért 24-én tartják, amikor a februári történelmi győzelem 25-én következett be. Szocialista realizmus – válszolta. Ebben az évben 25-dike vasárnap. A hétvégén a legtöbb ember sokkal szívesebben megy síelni vagy vonul el vidéki nyaralójába” (White 1979: 567).

A vidéki nyaralók, víkendházak az államszocialista fogyasztás és az emberek számára a jómód szimbólumává váltak. A Kelet-Európáról szóló cikkekben ezek a vidéki házak Magyarországon és az NDK-ban éppúgy feltűntek, mint például Romániában. Lengyelország vidéki részein, ahol a kommunizmus harcot vesztett az egyházzal szemben, a fogyasztási szokások és a hagyományok kéz a kézben jártak egymással: „Meglepő kontrasztot mutat a vidéki Lengyelországban a keresztek és az antennák által szimbolizált” életforma (Szulc 1988: 115).

4. Kelet-Európa sötét oldala

Az előző oldalakon megkíséreltük felvázolni az NGM fő reprezentációs mintáit és a változást hangsúlyozni a Nyugat Kelet-Európáról alkotott képében. Az NGM csak az egyik, bár az egyik legnépszerűbb csatornája az amerikai világgépnek. A hetvenes évek elejétől Kelet-Európa feltárandó területet jelentett a szerkesztők szemében, olyan régiót, amely arra vár, hogy megmutatkozzon a kíváncsi amerikai középosztálybeli olvasók számára. A régió története végül 1989-ben a csodák évébe fordult, amit hirtelen a szovjet politikai-gazdasági-katonai blokk felbomlása követett. Ezeket az eseményeket az NGM riportjai kitörő lelkesedéssel fogadták, még akkor is, ha felhívták a figyelmet a korai piacgazdaságokra váró kaotikus állapotokra. Ugyanakkor az új szabadságról alkotott képek mellett nem lehetett megfeledkezni a kommunista évek látható örökségéről sem. Környezetszennyezés, szegénység, bűnözés és uszító szektarianizmus maradt a kommunizmus romjai alatt. 1991 nyarán két román kisgyermek jelent meg az NGM júniusi címlapján: kimerültségtől csillogó szemmel, rongyos ruházatban, talpig szénporosan egy elhagyatott ipari épület előtt. Mindez Kelet-Európa kommunista múltjára kívánta irányítani a figyelmet. A címlapon beharangozott riport „East Europe’s black dawn” (Kelet-Európa fekete hajnala) (Thompson & Nachtwey 1991) címmel jelent meg, egy olyan földrajzi régió érzetét keltve, amely súlyos környezeti károsodást és a társadalmi fejlődés komoly megakadását volt kénytelen elszenvedni. Országainak polgárai szinte megoldhatatlan nehézségekkel néztek szembe az új demokratikus korszak kezdetén. A fotókat elnézve egy posztapokaliptikus világra ismerhetünk rá. A szöveg és a képek az emberi küzdelmekről tanúskodnak egy olyan elkésérítő vidéken, ahol mindent, még az állatokat is, vastag szénpor fed. Ezt tette a kommunista iparosítás politikája – sugallja az írás –, de nem ez az egyetlen olyan posztapokaliptikus tudósítása a magazinnak, amely a régióról szól. Az említett címlap előtt egy évvel a magazin címlapján egy nagymamával jelent meg. A nagymama igazi orosz bábuska típus, unokájával egy fehérre meszelt falusi ház előtt áll. Ruházatuk elhanyagolt, arcuk piszkos. A címlap a robbanásra kész Jugoszláviára utalt, előre vetítve a népiirtás és a második világháború óta Európa földjén vívott legelkeseredettebb háború képét (Danforth 1990). A történet az előzőhöz hasonlóan azzal szembesíti az olvasót, hogy a kommunizmus öröksége jóval komolyabb, mint azt a szabadság korai napjaiban

gondolni lehetett. Kelet-Európa és elsősorban a balkáni országok egy éven belül újra a Kelet felé mozdultak, mielőtt megkezdődött volna lassú felzárkózásuk Európához és a Nyugathoz.

Kelet-Európa kulturális karaktere és társadalmi visszasságai a szürkének tűnő, mindazonáltal ígéretesnek bizonyuló hetvenes és nyolcvanas évekből erednek. Az ezt sugalló NGM újra feltárta a nemzeti és a helyi kultúrák sokaságát, a modernizálódó társadalmat és az új generációk életmódját, valamint a vállalkozások és a tömeges fogyasztás kibontakozó szféráját, méghozzá egy olyan nyugati középosztály számára, amely kisebb számban részt vett a kelet-európai demokráciák és kapitalizmus felépítésében, nagyobb részben pedig támogatta az ebben érdekelt nyugati kormányok történelmi vállalkozását. Amit ezek a középosztálybeliek Kelet-Európáról tudtak a kilencvenes évek elején, az sorvezetőként szolgált a volt kommunista társadalmak átalakításában. Kelet-Európa illúziói a gyors felzárkózásról pedig ezekben a nyugati víziókban tükröződtek vissza.

Elsődleges források

- Biber, Mehmet (1980): Albania, Alone Against the World. *National Geographic Magazine*, vol. 158, no. 4, pp. 530–557.
- Danforth, Kenneth C. (1990): Yugoslavia: a House Much Divided. *National Geographic Magazine*, vol. 178, no.2, pp. 92–123.
- Edwards, Mike W. (1977): The Danube: River of Many Nations, Many Names. *National Geographic Magazine*, vol. 152, no.4, pp. 454–485.
- Ellis, William S. (1975): Romania, Maverick on a Tightrope. *National Geographic Magazine*, vol. 148, no. 5, pp. 688–713.
- Gibbons, Boyd (1980): The Bulgarians. *National Geographic Magazine*, vol. 158, no.1, pp. 91–111.
- Hodgson, Bryan (1977): Montenegro, Yugoslavia's Black Mountain. *National Geographic Magazine*, vol. 152, no. 5, pp. 662–683.
- Jordan, Robert P. (1970): Yugoslavia: Six Republics in One. *National Geographic Magazine*, vol. 138, no. 5, pp. 589–633.
- McDowell, Bart (1971): Hungary: Changing Homeland of a Tough, Romantic People. *National Geographic Magazine*, vol. 139, no. 4, pp. 443–483.
- Momatiuk, Yva & Eastcott, John (1981): Poland's Mountain People, *National Geographic Magazine*, vol. 159, no. 1, pp. 104–129.
- Momatiuk, Yva (1987): Slovakia's Spirit of Survival. *National Geographic Magazine*, vol. 171, no.1, pp. 120–146.
- Patric, John (1937): Imperial Rome Reborn. *National Geographic Magazine*, vol. 71, no. 3, 269–325.
- Putman, John J. (1974): East Germany, The Struggle to Succeed. *National Geographic Magazine*, vol. 146, no. 9, pp. 295–329.
- Putman, John J. (1983): Hungary's New Way, A Different Communism. *National Geographic Magazine*, vol. 163, no. 2, pp. 225–261.
- Sochurek, Howard (1970): Berlin: On Both Sides of the Wall. *National Geographic Magazine*, vol. 138, no. 1, pp.1–47.
- Szulc, Tad (1988): Poland: The Hope That Never Dies. *National Geographic Magazine*, vol. 173, no. 1, pp. 80–121.
- Thompson, Jon & James Nachtwey (1991): East Europe's Dark Dawn. *National Geographic Magazine*, vol. 179, no. 6, pp. 36–70.
- Vesilind, Priit J. (1990): The Baltic Nations: Estonia, Latvia and Lithuania Struggle Toward Independence. *National Geographic Magazine*, vol. 178, no. 5, pp. 2–37.
- White, Peter T. & James P. Blair (1972): Springtime of Hope in Poland. *National Geographic Magazine*, vol. 141, no. 4, pp. 467–500.
- White, Peter T. & Nathan Benn (1979): Old Prague in Winter. *National Geographic Magazine*, vol. 155, no. 4, pp. 546–567.

Irodalom

- Abramson, Howard S. (1987): *National Geographic: Behind America's Lens on the World*. New York: Crown Publishers.
- Autio-Sarasmo, Sari & Miklóssy Katalin, eds. (2011): *Reassessing Cold War Europe*. Oxford & New York: Routledge.
- Bakić-Hayden, Milica (1995): Nesting Orientalisms: The case of former Yugoslavia. *Slavic Review*, vol. 54, no. 4, pp. 917–930.
- Bideleux, Robert (2015): The “Orientalization” and “de-Orientalization” of East Central Europe and the Balkan Peninsula. *Debatte: Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, vol. 23, no. 1, pp. 9–44.
- Crump, Thomas (2014): *Brezhnev and the Decline of the Soviet Union*. Oxford & New York: Routledge.
- Fainberg, Dina & Artemy Kalinovsky, eds. (2016): *Reconsidering Stagnation in the Brezhnev Era: Ideology and Exchange*. Lanham: Lexington Books.
- Fairclough, Norman (1995): *Critical Discourse Analysis*. Boston: Addison Wesley.
- Fairclough, Norman (2014): *Language and Power* (3rd edition). London: Longman.
- Goldsworthy, Vesna (2013): *Inventing Ruritania. The Imperialism of the Imagination, New Edition*. New York: Columbia University Press.
- Hawkins, Stephanie L. (2010): *American Iconographic: National Geographic, Global Culture and the Visual Imagination*. Charlottesville: University of Virginia Press.
- Jansson, David R. (2003): American National Identity and the Progress of the New South in “National Geographic Magazine.” *Geographical Review*, vol. 93, no. 3, pp. 350–369.
- Jezernik, Božidar (2003): *Wild Europe. The Balkans in the Gaze of Western Travellers*. London: Saqi Books.
- Kalmár Melinda (2014): *Történelmi galaxisok vonzásában: Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990*. Budapest: Osiris.
- Kideckel, David (1996): What's in a name. The persistence of East Europe as a conceptual category. *Replika, Special issue on Colonization or partnership? Eastern Europe and Western social sciences*, pp. 16–37, <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/honlap/english/01/03ckid.htm> (letöltés: 2017. VIII. 16.).
- Lutz, Catherine A. & Jane L. Collins (1993): *Reading National Geographic*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Melegh Attila (2006): *On the East-West Slope. Globalization, nationalism, racism and discourses on Central and Eastern Europe*. Budapest: CEU Press.
- Neuhaus, Jessamyn (1997): Colonizing the Coffee Table: National Geographic Magazine and Erasure of Difference in the Representation of Women. *American Periodicals*, vol. 7, pp. 1–26.
- Ouimet, Matthew J. (2003): *The Rise and Fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy*. Chapel Hill & London: The University of North Carolina Press.
- Rothenberg, Tamar Y. (2007): *Presenting America's World. Strategies of Innocence in National Geographic Magazine, 1888–1945*. Farnham, Surrey: Ashgate.
- Said, Edward (2000): *Orientalizmus*. Fordította: Péri Benedek. Budapest: Európa.
- Sreet, Linda (2000): *Veils and Daggers: A Century of National Geographic's Representation of the Arab World*. Philadelphia: Temple University Press.
- Todorova, Maria (2009): *Imagining the Balkans, New Edition*. Oxford: Oxford University Press.
- Tuason, Julie A. (1999): The Ideology of Empire in National Geographic Magazine's Coverage of the Philippines, 1898–1908. *Geographical Review*, vol. 89, no.1, pp. 34–53.
- Van Dijk, Teun A. (2000): A kritikai diskurzuselemzés elvei. Fordította: Kriza Borbála. In: Szabó Márton et al. (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*, 442–477. o. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó-Universitas.
- Van Dijk, Teun A. (2008): *Discourse and Power*. Houndsmills: Palgrave.
- Weiss, Gilbert & Ruth Wodak eds. (2003): *Critical Discourse Analysis: Theory and Interdisciplinarity in Critical Discourse Analysis*. London: Palgrave.
- Wohl, Paul (1955): Russia's Creeping Capitalism. *Challenge*, vol. 4, no. 1, pp. 48–52.
- Wolff, Larry (1994): *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press.

Abstract

In the second half of the Cold War era, the East/West relationship was more often characterised by the political doctrine of peaceful coexistence and the practice of aware cooperation than by martial ideological rhetoric and the politics of closeness. The success of the former partly depended on the mutual recognition of the citizens of the two superpowers' blocs. National Geographic Magazine played a leading role in presenting the countries and the peoples of the world to the American middle and upper-middle classes. The number of reports covering East European countries reached its peak in the 1970s and 1980s. These reports had three recurring narrative patterns on state-socialist Eastern Europe, including 1) surviving national traditions and peculiarities versus the official dogma of communist internationalism, 2) a certain way of social modernisation differing from the Western one, and 3) the local practices of capitalism versus the dominance of the planned economy. This paper attempts to describe these narrative patterns based on National Geographic articles from the abovementioned two decades. It follows the theoretical frames and analytical methods of critical discourse analysis, focusing on the differentiation of the societies of the Soviet bloc and explanations of socialist modernisation from the perspective of the dominant discourse of Western modernisation.

Nagy Ágoston (1986) eszmetörténész, a Miskolci Egyetem Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskolájának klasszikus szövegtudomány programján szerzett abszolutóriumot 2013-ban. Disszertációját a napóleoni háborúk magyarországi propagandájának történetéből írja. Jelenleg az NKE Államtudományi és Közigazgatási Karán működő Molnár Tamás Kutatóintézet tudományos segédmunkatársa. Email: agostonnagy@gmail.com

Pap Milán (1983) politológus, az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának Politikatudományi Doktori Iskolájában szerzett PhD-fokozatot. Kutatási területe a Kádár-korszak ideológiája és propagandatörténete, a szocialista és a kommunista mozgalmak eszmetörténete. Jelenleg az NKE Államtudományi és Közigazgatási Karán működő Molnár Tamás Kutatóintézet tudományos segédmunkatársa. Email: pap.milan@uni-nke.hu